

Κοινωνική γένεση της λέξης και της ιδέας της κουλτούρας

ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ ΕΧΟΥΝ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Σ' ΕΝΑΝ ΟΡΙΣΜΕΝΟ ΒΑΘΜΟ διαμορφώνουν την ιστορία. Εάν αυτό ισχύει για όλες τις λέξεις, στην περίπτωση του όρου «κουλτούρα», είναι ιδιαίτε-
τως επαληθεύσιμο. Το «βάρος των λέξεων», για να χρησιμοποιή-
σουμε μία έκφραση των ΜΜΕ, είναι μεγάλο λόγω της σχέσης με
την ιστορία, την ιστορία που δημιουργεί τις λέξεις και την ιστορία
που οι λέξεις συμβάλλουν στο να δημιουργηθεί.

Οι λέξεις εμφανίζονται για να απαντήσουν σε ορισμένες διε-
ρωτήσεις, σε ορισμένα προβλήματα που τίθενται σε καθορισμένες
ιστορικές περιόδους και σε ειδικά κοινωνικά και πολιτικά πλαι-
σια. Ονομάζω σημαίνει συγχρόνως ότι θέτω το πρόβλημα και κα-
τά κάποιο τρόπο, το επιλύω.

Η επινόηση της έννοιας της κουλτούρας αποκαλύπτει μία θε-
μελιώδη πλευρά της κουλτούρας εντός της οποίας μπόρεσε να λά-
βει χώρα η επινόηση, που για την ώρα, ελλείψει πιο εύστοχου
όρου, θα ονομάσουμε δυτική κουλτούρα. Αντίστροφα, είναι εν-
δεικτικό ότι η λέξη «κουλτούρα» δεν έχει ισοδύναμο στις περισ-

σότερες προφορικές γλώσσες των κοινωνιών που μελετούν συνήθως οι εθνολόγοι. Αυτό προφανώς δεν συνεπάγεται (μολονότι αυτή η προφάνεια δεν υιοθετείται παντού) ότι αυτές οι κοινωνίες δεν έχουν κουλτούρα, αλλά ότι δεν θέτουν το ερώτημα εάν έχουν ή όχι κουλτούρα, και ακόμη λιγότερο δεν επιχειρούν να ορίσουν τη δική τους κουλτούρα.

Να γιατί, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε το ενεργό νόημα της έννοιας της κουλτούρας και τη χρήση της στις κοινωνικές επιστήμες, είναι απαραίτητο να ανασυστήσουμε την κοινωνική της γένεση, τη γενεαλογία της. Με άλλα λόγια, το ζήτημα είναι να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η λέξη, στη συνέχεια η επιστημονική έννοια, η οποία εξαρτάται από τη λέξη, δηλαδή να εντοπίσουμε την καταγωγή της και τη σημασιολογική της εξέλιξη. Εδώ, δεν πρόκειται να επιδοθούμε σε μία γλωσσολογική ανάλυση, αλλά μάλλον να καταδείξουμε τους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στην ιστορία της λέξης «κουλτούρα» και στην ιστορία των ιδεών. Η εξέλιξη μιας λέξης, στην πραγματικότητα, σχετίζεται με πολλούς παράγοντες, που δεν είναι όλοι γλωσσολογικής τάξης. Η σημασιολογική κληρονομιά της λέξης «κουλτούρα», στις σύγχρονες χρήσεις της, δημιουργεί μία ορισμένη εξάρτηση από το παρελθόν. Από τη διαδρομή της λέξης «κουλτούρα» θα συγκρατήσουμε μόνον ό,τι διασαφηνίζει τη διαμόρφωση της έννοιας, όπως αυτή χρησιμοποιήθηκε στις κοινωνικές επιστήμες. Η λέξη κάλυψε και συνεχίζει πάντοτε να καλύπτει τόσο διαφορετικές πραγματικότητες (όπως καλλιέργεια της γης, μικροβιακή καλλιέργεια, φυσική καλλιέργεια...) και με τόσο διαφορετικά νοήματα, ώστε δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε εδώ στην πλήρη ιστορία της.

Εξέλιξη της λέξης στη γαλλική γλώσσα από τον Μεσαίωνα μέχρι τον 19ο αιώνα

ΕΙΝΑΙ ΘΕΜΙΤΟ να σταθούμε ιδιαίτερα στο γαλλικό παράδειγμα της χρήσης της λέξης «κουλτούρα», γιατί φαίνεται σαφώς ότι η αποφασιστική σημασιολογική εξέλιξη της –η οποία θα επιτρέ-

ψει στη συνέχεια την επινόηση της έννοιας– λαμβάνει χώρα στη γαλλική γλώσσα τον αιώνα των Φώτων, πριν διαδοθεί σε άλλες γειτονικές γλώσσες (αγγλική, γερμανική) με τον τρόπο του γλωσσολογικού δανείου.

Αν και ο 18ος αιώνας θεωρείται ως η περίοδος της διαμόρφωσης του σύγχρονου νόηματος της λέξης «κουλτούρα», εντούτοις, το 1700, αυτή η λέξη είναι ήδη στο γαλλικό λεξιλόγιο. Προερχόμενη από τη λατινική λέξη *cultura*, η οποία σημαίνει τη φροντίδα για τους αγρούς ή για τα ζώα, κάνει την εμφάνισή της προς το τέλος του 13ου αιώνα υποδηλώνοντας ένα τμήμα καλλιεργημένης γης (σχετικά με αυτό το θέμα και τα επόμενα βλ. Beneton [1975]).

Στην αρχή του 16ου αιώνα, η λέξη «κουλτούρα» δεν σημαίνει πλέον μία κατάσταση (αυτή του καλλιεργημένου πράγματος), αλλά μία πράξη, δηλαδή το καλλιεργείν τη γη. Το μεταφορικό νόημα της διαμορφώνεται στο μέσον του 16ου αιώνα και υποδηλώνει την καλλιέργεια μιας ικανότητας, δηλαδή την προσπάθεια που καταβάλλουμε για να την αναπτύξουμε. Αυτό όμως το μεταφορικό νόημα δεν είναι σύνηθες μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα και δεν έχει καμία ακαδημαϊκή αναγνώριση, εφόσον δεν απαντά στα περισσότερα λεξικά της εποχής.

Μέχρι τον 18ο αιώνα, η εξέλιξη του σημασιολογικού περιεχομένου της λέξης δεν σχετίζεται άμεσα με το κίνημα των ιδεών και έτσι ακολουθεί μάλλον τη φυσική κίνηση της γλώσσας, η οποία ενεργεί, αφενός διά της μετωνυμίας (από την «καλλιέργεια» ως κατάσταση στην «καλλιέργεια» ως δραστηριότητα), και αφετέρου διά της μεταφοράς (από την «καλλιέργεια» της γης στην «καλλιέργεια» του πνεύματος), μιμούμενη ως προς αυτό το λατινικό της πρότυπο *cultura*, εφόσον τα κλασικά λατινικά καθιέρωσαν τη χρήση της λέξης με το μεταφορικό της νόημα.

Η λέξη «καλλιέργεια» αρχίζει να επιβάλλεται με το μεταφορικό της νόημα τον 18ο αιώνα. Με αυτό το νόημα εισάγεται στο Λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας (έκδοση του 1718). Από τότε συνοδεύεται πολύ συχνά από ένα αντικείμενο: έτσι, θα γίνει λόγος για «καλλιέργεια των τεχνών», «καλλιέργεια των γραμμάτων», «καλ-

λιέργεια των επιστημών», σαν να ήταν αναγκαίο να διευκρινιστεί το πράγμα που καλλιεργείται.

Η λέξη αποτελεί μέρος του λεξιλογίου της γλώσσας του Διαφωτισμού, χωρίς ωστόσο να χρησιμοποιείται συχνά από τους φιλοσόφους. Η *Εγκυκλοπαίδεια* αφιερώνει ένα εκτενές λήμμα στην «καλλιέργεια των γαιών», αλλά κανένα ειδικό λήμμα στην «καλλιέργεια» με το μεταφορικό νόημα της λέξης. Δεν αγνοεί όμως αυτό το νόημα, γιατί, έτσι εμφανίζεται σε άλλα λήμματα (όπως «Παιδεία», «Πνεύμα», «Γράμματα», «Φιλοσοφία», «Επιστήμες»).

Βαθμηδόν, η λέξη «καλλιέργεια» απαλλάσσεται από τα αντικείμενά της και χρησιμοποιείται με το νόημα της «μόρφωσης», της «εκπαίδευσης» του πνεύματος. Στη συνέχεια, σε μία αντίστροφη κίνηση από αυτήν που παρατηρήσαμε προηγουμένως, μεταβαίνουμε από την «καλλιέργεια» ως πράξη (πράξη του εκπαιδεύειν) στην «καλλιέργεια» ως κατάσταση (κατάσταση του καλλιεργημένου πνεύματος μέσω της εκπαίδευσης, κατάσταση του ατόμου «το οποίο έχει καλλιέργεια»). Αυτή η χρήση καθιερώνεται στο τέλος του αιώνα από το Λεξικό της Ακαδημίας (έκδοση του 1798), το οποίο στιγματίζει «ένα φυσικό και χωρίς καλλιέργεια πνεύμα», τονίζοντας με αυτή την έκφραση την εννοιολογική αντίθεση μεταξύ «φύσης» και «κουλτούρας». Αυτή η αντίθεση είναι θεμελιακή στους στοχαστές του Διαφωτισμού, οι οποίοι συλλαμβάνουν την κουλτούρα ως ένα διακριτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους. Γι' αυτούς, η κουλτούρα είναι το άθροισμα των γνώσεων που συσσωρεύσε και μετέδωσε η ανθρωπότητα, θεωρούμενη ως ολότητα, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της.

Τον 18ο αιώνα, η λέξη «κουλτούρα» χρησιμοποιείται πάντοτε στον ενικό, πράγμα που αντανακλά τον οικουμενισμό και τον ανθρωπισμό των φιλοσόφων: η κουλτούρα είναι το ίδιο του Ανθρώπου, πέρα από κάθε διάκριση λαών ή τάξεων. Έτσι, η έννοια της «κουλτούρας» εγγράφεται πλήρως στην ιδεολογία του Διαφωτισμού: συνδέεται με τις ιδέες της προόδου, της εξέλιξης, της εκπαίδευσης, του λόγου, οι οποίες βρίσκονται στο κέντρο του στοχασμού. Αν και το κίνημα του Διαφωτισμού γεννήθηκε στην Αγγλία,

στη Γαλλία βρήκε τη γλώσσα του και το λεξιλόγιό του· θα γνωρίσει άμεσα μια μεγάλη απήχηση σε όλη τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως στις μεγάλες μητροπόλεις, όπως στο Άμστερνταμ, το Βερολίνο, το Μιλάνο, τη Μαδρίτη, τη Λισσαβόνα και μέχρι την Αγία Πετρούπολη. Η ιδέα της κουλτούρας μετέχει στην αισιοδοξία της στιγμής, η οποία θεμελιώνεται στην εμπιστοσύνη στο τελειοποιήσιμο γίνεσθαι του ανθρώπινου όντος. Η πρόοδος γεννιέται από την εκπαίδευση, δηλαδή από την όλο και πιο διευρυμένη κουλτούρα.

Η λέξη «κουλτούρα» είναι παραπλήσια μιας λέξης, η οποία θα γνωρίσει μεγάλη επιτυχία στο γαλλικό λεξιλόγιο του 18ου αιώνα: πρόκειται για τη λέξη «πολιτισμός». Οι δύο λέξεις ανήκουν στο ίδιο σημασιολογικό πεδίο, αντανακλούν τις ίδιες βασικές αντιλήψεις· μερικές φορές συνδυάζονται, αλλά δεν είναι εντελώς ισοδύναμες. Η λέξη «κουλτούρα» αναφέρεται περισσότερο σε ατομικές προόδους, ενώ η λέξη «πολιτισμός» σε συλλογικές προόδους.

Η λέξη «πολιτισμός», όπως και η ομολογή της «κουλτούρα», είναι για τους ίδιους λόγους μία ενωτική έννοια και χρησιμοποιείται μόνον στον ενικό στα γραπτά των ρεφορμιστών φιλοσόφων, η έννοια του πολιτισμού αποδεσμεύεται πολύ γρήγορα από το μέχρι τότε πρωτογενές της νόημα –εμφανίζεται τον 18ο αιώνα και υποδηλώνει την εκλέπτυνση των ηθών– και σημαίνει τη διαδικασία που απομακρύνει την ανθρωπότητα από την άγνοια και την ανορθολογικότητα. Οι αστοί στοχαστές μεταρρυθμιστές, οι οποίοι δεν στερούνται πολιτικής επιρροής, εκθειάζοντας τη νέα εκδοχή του «πολιτισμού», επιβάλλουν την αντίληψή τους για τη διακυβέρνηση της κοινωνίας, η οποία πρέπει να βασίζεται στο λόγο και τις γνώσεις.

Έτσι, ο πολιτισμός ορίζεται ως μία διαδικασία βελτίωσης των θεσμών, της νομοθεσίας, της εκπαίδευσης. Ο πολιτισμός είναι ένα κίνημα που απέχει πολύ από την ολοκλήρωσή του, πρέπει να υποστηριχτεί, επηρεάζει την κοινωνία στο σύνολό της, αρχίζοντας από το κράτος, το οποίο οφείλει να απαλλαγεί απ' ό,τι είναι ακόμη παράλογο σχετικά με τη λειτουργία του. Τελικά, ο πολιτισμός

μπορεί και πρέπει να εξαπλωθεί σε όλους τους λαούς που αποτελούν την ανθρωπότητα. Αν ορισμένοι λαοί είναι πιο προχωρημένοι από άλλους σ' αυτή την προοπτική προς τον πολιτισμό, αν ορισμένοι (ιδιαίτερος οι Γάλλοι) είναι τόσο προχωρημένοι ώστε να μπορούμε να τους θεωρήσουμε εφεξής «πολιτισμένους», όλοι οι λαοί, ακόμη και οι πιο «άγριοι», τείνουν να εισέλθουν στην ίδια προοπτική πολιτισμού, ενώ οι πιο προχωρημένοι έχουν καθήκον να βοηθήσουν τους πιο αργοπορημένους να καλύψουν την αργοπορία. Η έννοια «πολιτισμός» συνδέεται τόσο πολύ με την προοδευτική σύλληψη της ιστορίας, ώστε εκείνοι που, όπως ο Rousseau και ο Voltaire, αντιμετωπίζουν την έννοια με σκεπτικισμό θα αποφύγουν να χρησιμοποιήσουν τον όρο, γιατί ανήκοντας στη μειοψηφία, δεν είναι σε θέση να επιβάλουν μία άλλη, πιο σχετικιστική, αντίληψη.

Έτσι, η χρήση των εννοιών «κουλτούρα» και «πολιτισμός» τον 18ο αιώνα αποτυπώνει την εμφάνιση μιας νέας αποκαθλωμένης σύλληψης της ιστορίας. Η φιλοσοφία (της ιστορίας) αποδεσμεύεται από τη θεολογία (της ιστορίας). Οι αισιόδοξες ιδέες της προόδου, όπως εγγράφονται στις έννοιες «κουλτούρα» και «πολιτισμός», μπορούν να θεωρηθούν ως μία μορφή υποκατάστατου της θρησκευτικής ελπίδας. Εφεξής, ο άνθρωπος τοποθετείται στο κέντρο του στοχασμού και στο κέντρο του σύμπαντος. Έτσι, εμφανίζεται η ιδέα της δυνατότητας μιας «επιστήμης του ανθρώπου»· η έκφραση χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Diderot το 1755 (στο άρθρο «Εγκυκλοπαίδεια» της Εγκυκλοπαίδειας). Και το 1787, ο Alexandre Charannes δημιουργεί τον όρο «εθνολογία», που ορίζει ως τον κλάδο που μελετά την «ιστορία της προόδου των λαών προς τον πολιτισμό».

Η γαλλογερμανική συζήτηση για την κουλτούρα
ή η αντίθεση «κουλτούρας»-«πολιτισμού»
(19ος αιώνας – αρχές 20ού αιώνα)

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΛΕΞΗ *kultur*, με το μεταφορικό νόημα, εμφανίζεται στη γερμανική γλώσσα τον 18ο αιώνα και φαίνεται να είναι η ακριβής μεταφορά της γαλλικής λέξης. Το γόητρο της γαλλικής γλώσσας (η χρήση των γαλλικών εκείνη την εποχή στη Γερμανία είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα των ανώτερων τάξεων) και η επιρροή του Διαφωτισμού είναι πολύ μεγάλες και εξηγούν αυτό το δάνειο.

Εντούτοις, το πεδίο της γερμανικής έννοιας κουλτούρα θα εξελιχθεί παίρνοντας ένα πιο περιοριστικό νόημα σε σχέση με το αντίστοιχο της γαλλικής έννοιας και από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα θα γνωρίσει μια επιτυχία που η αντίστοιχη γαλλική δεν γνωρίζει ακόμη, εφόσον η έννοια «πολιτισμός» έχει τα πρωτεία στο λεξιλόγιο των Γάλλων στοχαστών. Ο Norbert Elias (1939) εξηγεί ότι αυτή η επιτυχία οφείλεται στην υιοθέτηση και στη χρήση του όρου από τη γερμανική αστική διάνοηση, στην αντίθεσή της με την αριστοκρατία της αυλής. Πράγματι, στη Γερμανία, σε αντίθεση με τη Γαλλία, η τάξη των αστών και η αριστοκρατία δεν έχουν στενές σχέσεις. Η τάξη των ευγενών είναι σχετικά απομονωμένη από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, οι πριγκιπικές αυλές είναι πολύ κλειστές και η τάξη των αστών, σε μεγάλο βαθμό, αποκλείεται από κάθε πολιτική πράξη. Αυτή η κοινωνική απόσταση τροφοδοτεί τη μνησικακία, κυρίως ενός μεγάλου αριθμού διανοουμένων οι οποίοι, στο δεύτερο μισό του αιώνα, θα αντιπαραθέσουν τις λεγόμενες «πνευματικές» αξίες –θεμελιωμένες στην επιστήμη, την τέχνη, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία– στις «ιπποτικές» αξίες της αριστοκρατίας. Στα μάτια τους, μόνον οι πρώτες είναι αυθεντικές, βαθιές αξίες, ενώ οι δεύτερες είναι επιφανειακές και υποκριτικές.

Οι διανοούμενοι, οι οποίοι συχνά προέρχονται από τον πανεπιστημιακό χώρο, προσάπτουν στους πρίγκιπες που διοικούν τα

διάφορα γερμανικά κράτη την αδιαφορία τους για τις τέχνες και τη λογοτεχνία και την προσήλωσή τους στο τελετουργικό της αυλής, καθώς πασχίζουν να μιμηθούν τους «πολιτισμένους» τρόπους της γαλλικής βασιλικής αυλής. Δύο λέξεις θα τους επιτρέψουν να ορίσουν αυτή την αντίθεση των δύο συστημάτων αξιών: ό,τι σχετίζεται με το αυθεντικό και συμβάλλει στο διανοητικό και πνευματικό εμπλουτισμό θα θεωρηθεί ότι σχετίζεται με την κουλτούρα· αντίθετα, ό,τι είναι φανταχτερή φαινομενικότητα, ελαφρότητα, λεπτολογία σχετίζεται με τον πολιτισμό. Έτσι, η κουλτούρα αντιτίθεται στον πολιτισμό, όπως το βάθος αντιτίθεται στην επιφάνεια. Για τη γερμανική αστική *intelligentsia*, οι «πολιτισμένοι» ευγενείς της αυλής στερούνται κουλτούρας· καθώς και ο ταπεινός λαός στερείται κουλτούρας, η *intelligentsia*, αναλαμβάνει την αποστολή να αναπτύξει και να αναδείξει τη γερμανική κουλτούρα.

Διά μέσου αυτής της συνειδητοποίησης, ο τόνος της αντίθεσης «κουλτούρας»-«πολιτισμού» μετατοπίζεται σιγά-σιγά από κοινωνική σε εθνική αντίθεση (Elias, 1939). Πολλά συγκλίνοντα γεγονότα θα ευνοήσουν αυτή τη μετατόπιση. Από τη μια πλευρά, ενισχύεται η πεποίθηση ότι υπάρχουν στενοί δεσμοί που ενώνουν τα πολιτισμένα ήθη των γερμανικών αυλών με τη γαλλική αυλή, και αυτό θα καταγγελθεί ως μία μορφή αλλοτρίωσης. Από την άλλη, εμφανίζεται όλο και περισσότερο η βούληση να αποκατασταθεί η γερμανική γλώσσα (η πρωτοπορία της διάνοησης εκφράζεται μόνον σ' αυτή τη γλώσσα) και στον πνευματικό τομέα να γίνει σαφές αυτό που είναι ειδικά γερμανικό. Επειδή η γερμανική εθνική ενότητα δεν έχει πραγματοποιηθεί και δεν φαίνεται, εκείνη την εποχή, να είναι πραγματοποιήσιμη στο πολιτικό επίπεδο, η *intelligentsia*, η οποία έχει μία όλο και πιο υψηλή ιδέα της «εθνικής» της αποστολής, θα αναζητήσει αυτή την ενότητα στο χώρο της κουλτούρας. Με τη σταδιακή άνοδό τους, τα κοινωνικά στρώματα, που άλλοτε ήταν χωρίς επιρροή, πέτυχαν να αναγνωριστούν ως εκπρόσωποι της γερμανικής εθνικής συνείδησης και να μετατρέψουν τα δεδομένα και την κλίμακα του προβλήματος σχετικά με

την αντίθεση «κουλτούρας»-«πολιτισμού». Την επαύριο της Γαλλικής Επανάστασης στη Γερμανία ο όρος «πολιτισμός» χάνει τη γερμανική αριστοκρατική του συνδήλωση και θυμίζει μάλλον τη Γαλλία και γενικότερα τις δυτικές δυνάμεις. Με τον ίδιο τρόπο, η έννοια της «κουλτούρας», από διακριτικό γνώρισμα της γερμανικής αστικής διανοήσης στη διάρκεια του 18ου αιώνα, θα μεταστραφεί σε διακριτικό γνώρισμα του γερμανικού έθνους στο σύνολό του (στη διάρκεια του 19ου αιώνα). Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τάξης των διανοουμένων, τα οποία εκδηλώνουν την κουλτούρα της, δηλαδή η ειλικρίνεια, το βάθος, η πνευματικότητα, θα θεωρηθούν εφεξής ως ιδιαίζόντως γερμανικά.

Πίσω από αυτή την εξέλιξη κρύβεται, σύμφωνα με τον Elias, ο ίδιος ψυχολογικός μηχανισμός ο οποίος συνδέεται με ένα αίσθημα κατωτερότητας. Η γερμανική ιδέα της κουλτούρας δημιουργήθηκε από μία μεσαία τάξη που αμφιβάλλει για τον εαυτό της, αισθάνεται λίγο ως πολύ αποκλεισμένη από την εξουσία και τις τιμές και αναζητά για τον εαυτό της μία άλλη μορφή κοινωνικής νομιμότητας. Αυτή η έννοια, διευρυμένη στο σύνολο του γερμανικού «έθνους», μετέχει της ίδιας αβεβαιότητας και είναι η έκφραση μιας εθνικής συνείδησης που αναρωτιέται σχετικά με τον ιδιάζοντα χαρακτήρα του γερμανικού λαού, ο οποίος δεν κατόρθωσε ακόμη να φτάσει στην πολιτική ενοποίηση. Απέναντι στη δύναμη των γειτονικών κρατών, τη Γαλλία και ιδιαιτέρως την Αγγλία, το γερμανικό «έθνος», αποδυναμωμένο από τις πολιτικές διαιρέσεις, διασπασμένο σε έναν μεγάλο αριθμό πριγκιπάτων, επιδιώκει να επιβεβαιώσει την ύπαρξή του εκθειάζοντας την κουλτούρα του.

Να γιατί η γερμανική έννοια της kultur από τον 19ο αιώνα και μετά θα τείνει όλο και περισσότερο να οριοθετεί και να εδραιώνει τις εθνικές διαφορές. Πρόκειται λοιπόν για μια επιμέρους έννοια που αντιτίθεται στην οικουμενιστική γαλλική έννοια του «πολιτισμού», δηλαδή στην έκφραση ενός έθνους του οποίου η εθνική ενότητα φαίνεται να είναι δεδομένη προ πολλού.

Ήδη το 1774 ο Johan Gottfried Herder, με τρόπο σχετικά μεμονωμένο, σε ένα θεμελιώδες πολεμικό κείμενο, έπαιρνε θέση, στο

όνομα της «εθνικής ιδιοφυΐας» του κάθε λαού, υπέρ της ποικιλομορφίας των πολιτισμών, που είναι πλούτος για την ανθρωπότητα, και ενάντια στον ισοπεδωτικό οικουμενισμό του Διαφωτισμού, που τον θεωρούσε πτωχευτικό. Ο Herder, απέναντι σ' αυτό που αντιμετώπιζε ως διανοητικό ιμπεριαλισμό της γαλλικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, εννοούσε να αποδίδει σε κάθε λαό την υπερηφάνειά του, αρχίζοντας από το γερμανικό. Πράγματι, για τον Herder, ο κάθε λαός, διά μέσου της ιδιαίτερης κουλτούρας του, έχει ένα ειδικό πεπρωμένο να εκπληρώσει. Γιατί κάθε κουλτούρα εκφράζει με τον τρόπο της μια όψη της ανθρωπότητας. Η κουλτούρα, κατά τον Herder, χαρακτηρίζεται από ασυνέχεια, που δεν αποκλείει μία πιθανή επικοινωνία μεταξύ των λαών, και θεμελιώνεται σε *Μία άλλη φιλοσοφία της ιστορίας* (τίτλος έργου του, 1774) από εκείνη του Διαφωτισμού. Έτσι, ο Herder μπορεί δικαίως να θεωρηθεί ως ο πρόδρομος της σχετικιστικής έννοιας της «κουλτούρας»: «Ο Herder, ακριβώς, μάς άνοιξε τα μάτια σχετικά με τις εκδοχές της κουλτούρας» (Dumont, 1986, σ. 134).

Μετά την ήττα της Ιένα, το 1806, και την κατοχή της από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, η γερμανική συνείδηση θα γνωρίσει μία ανανέωση του εθνικισμού, που θα εκφραστεί με την ενίσχυση της επιμεριστικής ερμηνείας της γερμανικής κουλτούρας. Η προσπάθεια για να οριστεί ο «γερμανικός χαρακτήρας» εντατικοποιείται. Δεν δηλώνεται πλέον θετικά μόνον η πρωτοτυπία και η απόλυτη μοναδικότητα της γερμανικής κουλτούρας, αλλά και η ανωτερότητά της. Από αυτή τη θέση, ορισμένοι ιδεολόγοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο γερμανικός λαός έχει να επιτελέσει μια ειδική αποστολή ως προς την ανθρωπότητα.

Έτσι, τον 19ο αιώνα, η γερμανική ιδέα της κουλτούρας, εξελίσσεται υπό την επίδραση του εθνικισμού· συνδέεται όλο και περισσότερο με την έννοια του «έθνους». Η κουλτούρα σχετίζεται με την ψυχή, με την ιδιοφυΐα ενός λαού. Το πολιτισμικό έθνος προηγείται και καλεί το πολιτικό έθνος. Η κουλτούρα εμφανίζεται ως ένα σύνολο καλλιτεχνικών, διανοητικών και ηθικών κατακτήσεων, που συνιστούν την κληρονομιά του έθνους, η οποία θεωρείται

άπαξ διά παντός κειτημένη. Αυτές οι κατακτήσεις θεμελιώνουν την ενότητα του έθνους.

Δεν πρέπει να συγχέονται με τα τεχνικά επιτεύγματα, που συνδέονται με τη βιομηχανική πρόοδο και απορρέουν από έναν ορθολογισμό χωρίς ψυχή. Κατά τη διάρκεια του 19ου αι., οι Γερμανοί ρομαντικοί συγγραφείς, με όλο και πιο έντονο τρόπο, αντιπαράθετουν την κουλτούρα, έκφραση της βαθιάς ψυχής ενός λαού, στον πολιτισμό, που καθορίζεται εφεξής από την υλική πρόοδο, η οποία συνδέεται με την οικονομική και τεχνική ανάπτυξη. Αυτή η ουσιοκρατική και επιμεριστική ιδέα της κουλτούρας είναι σε πλήρη αντιστοιχία με την εθνικοφυλετική σύλληψη του έθνους ως κοινότητα ατόμων με κοινή καταγωγή – η οποία αναπτύσσεται την ίδια στιγμή στη Γερμανία και θα χρησιμεύσει ως θεμέλιο στη συγκρότηση του γερμανικού κράτους-έθνους (Dumont, 1991).

Στη Γαλλία, τον 19ο αιώνα, η εξέλιξη της λέξης κουλτούρα είναι διαφορετική. Ο θαυμασμός των καλλιεργημένων κύκλων για τη γερμανική φιλοσοφία και τα γράμματα, που μεσουρανούσε εκείνη την εποχή, συνέβαλε αναμφίβολα στη διεύρυνση της γαλλικής εκδοχής της λέξης κουλτούρα. Η λέξη «κουλτούρα» εμπλουτίζεται με μία συλλογική διάσταση και δεν αναφέρεται πλέον μόνον στη διανοητική ανάπτυξη του ατόμου. Εφεξής, υποδηλώνει επίσης το σύνολο των γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν μία κοινότητα, αλλά συχνά με ένα ευρύ και συγκεχυμένο νόημα. Συναντάμε επίσης εκφράσεις, όπως «γαλλική κουλτούρα» (ή γερμανική) ή «κουλτούρα της ανθρωπότητας». Η λέξη «κουλτούρα» είναι παραπλήσια της λέξης «πολιτισμός» και μερικές φορές είναι ανταλλάξιμη με αυτήν.

Έτσι, η γαλλική έννοια παραμένει σημαδεμένη από την ιδέα της ενότητας του ανθρωπίνου είδους. Μεταξύ του γαλλικού 18ου και 19ου αιώνα, επικρατεί η συνέχεια της οικουμενιστικής σκέψης. Η κουλτούρα, με τη συλλογική έννοια του όρου, είναι πριν απ' όλα η «κουλτούρα της ανθρωπότητας». Παρά τη γερμανική επίδραση, η ιδέα της ενότητας υπερισχύει της συνείδησης της ποικιλομορφίας: πέραν των διαφορών που μπορούμε να παρατηρή-

σουμε μεταξύ της «γερμανικής» και της «γαλλικής κουλτούρας», υπάρχει η ενότητα της «ανθρώπινης κουλτούρας». Ο Ernest Renan, στην περιβόητη διάλεξή του στη Σορβόνη, το 1882, με τον τίτλο «Τι είναι έθνος;», βεβαίωσε με πεποίθηση: «πριν από τη γαλλική, τη γερμανική, την ιταλική κουλτούρα, υπάρχει η ανθρώπινη κουλτούρα».

Οι πολιτισμικοί επιμερισμοί ελαχιστοποιούνται. Οι διανοούμενοι δεν αποδέχονται τη σύλληψη μιας κουλτούρας, η οποία είναι πριν απ' όλα εθνική, όπως και αρνούνται την αντίθεση που κάνουν οι Γερμανοί μεταξύ «κουλτούρας» και «πολιτισμού». Λογικά, η γαλλική οικουμενική ιδέα της κουλτούρας συμβαδίζει με την επιλεκτική σύλληψη του έθνους, που απορρέει από την Επανάσταση: ανήκουν στο γαλλικό έθνος, θα εξηγήσει ο Renan, όσοι αναγνωρίζουν τον εαυτό τους σ' αυτό, όποιες κι αν είναι οι καταγωγές τους.

Τον 20ό αιώνα, η αντιπαλότητα μεταξύ του γαλλικού και του γερμανικού εθνικισμού καθώς και η βίαιη αντιπαράθεσή τους στον πόλεμο του 1914-1918 θα οξύνουν την ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις περί κουλτούρας. Οι λέξεις γίνονται σλόγκαν, τα οποία χρησιμοποιούνται ως όπλα. Στους Γερμανούς που φιλοδοξούν να υπερασπιστούν την κουλτούρα (με το νόημα που της προσδίδουν), οι Γάλλοι απαντούν αναγορεύοντας εαυτούς υπέρμαχους του πολιτισμού. Αυτό εξηγεί, στη Γαλλία, στις αρχές του 20ού αιώνα, τη σχετική ύφεση, της χρήσης του όρου «κουλτούρα» στη συλλογική της εκδοχή, εφόσον η γαλλική εθνικιστική ιδεολογία όφειλε να διαφοροποιηθεί και ως προς το λεξιλόγιό της από τη γερμανική που αντιμαχόταν. Εντούτοις, η μάχη των λέξεων θα συνεχιστεί και μετά το τέλος της μάχης των όπλων, αποκαλύπτοντας μία βαθιά ιδεολογική αντίθεση, την οποία δεν μπορούμε να αναγάγουμε σε απλή πολεμική προπαγάνδα.

Από τον 18ο μέχρι τον 20ό αιώνα η γαλλογερμανική διαμάχη έχει αρχετυπικό χαρακτήρα σχετικά με τις δύο αντιλήψεις περί κουλτούρας: η μία αντίληψη είναι επιμεριστική, ενώ η άλλη είναι

οικουμενιστική. Αυτές οι δύο αντιλήψεις συνιστούν το θεμέλιο των δύο τρόπων ορισμού της έννοιας της κουλτούρας στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες.

